

ПРИНЦИП КОНЦЕНТРАЦІЇ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

THE PRINCIPLE OF CONCENTRATION IN CIVIL PROCEEDINGS OF UKRAINE

Боровська І.А., к.ю.н., доцент,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
Національна академія внутрішніх справ

Веренкіотова О.В., к.ю.н.,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Національна академія внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню принципу концентрації як функціонального принципу цивільного судочинства, його сутності, змісту та окремих аспектів реалізації при здійсненні правосуддя у цивільних справах.

У світлі вироблення теоретичних положень щодо сутності та взаємозв'язку принципу концентрації з іншими принципами цивільного судочинства, зокрема принципу розумності строків розгляду справи судом, проаналізована практика Європейського суду з прав людини.

У статті розглядаються доктринальні наукові підходи стосовно розуміння сутності концентрації судового процесу, а також неоднозначні позиції учених щодо визначення юридичної природи концентрації судового процесу та доцільності віднесення такої категорії до принципів цивільного судочинства.

При дослідженні юридичної природи принципу концентрації проаналізовано положення цивільного процесуального законодавства України, у яких безпосередньо він інтегрований. У ході проведеного правового аналізу вироблено висновки, що такий принцип втілений у норми, якими передбачено: зосередження процедури подання та дослідження доказів у справі на стадії цивільного судочинства – розгляд і вирішення справи у суді першої інстанції, застосування судом окремих процесуальних процедур – витребування доказів судом, зупинення провадження у справі, залишення позову без розгляду (з метою забезпечення вищезазначеного), а також обмеження можливості дослідження нових обставин, що підлягають встановленню та подання нових доказів у справі на стадії апеляційного провадження.

Визначено, що реалізація принципу концентрації полягає у зосередженні доказування, а саме можливості подання доказів та з'ясування обставин справи на окремих стадіях цивільного судочинства – на стадії розгляду справи у суді першої інстанції, а також апеляційному провадженні у випадку обґрунтування поважності причин неподання доказів до суду першої інстанції.

З'ясовано, що концентрація судового процесу має визначальне значення у реалізації принципу процесуальної економії, є його елементом та знаходиться у взаємозалежному нерозривному зв'язку з принципом змагальності, оскільки сприяє його ефективній реалізації, а також у поєднанні з іншими основними засадами (принципами) цивільного судочинства, зокрема розумності строків розгляду справи судом, забезпечує справедливий та своєчасний розгляд справи.

За результатами проведеного дослідження вироблено висновки.

Ключові слова: функціональні принципи цивільного судочинства, принцип процесуальної економії, принцип розумності розгляду справи судом, своєчасний розгляд справи, доказування у цивільному судочинстві.

The article is devoted to research of the principle of concentration as a functional principle in the civil proceedings, its essence, content and specific aspects during the administration of justice in civil cases.

Working with theoretical positions about the essence and correlation of the principle of concentration with other principles of civil proceedings, in particular the principle of reasonable terms of judicial consideration of the case by the court, the European Court of Human Rights has been analysed.

The article deals with doctrinal scientific approaches regarding understanding the essence of judicial proceedings concentration and ambiguous positions of scientists about determining legal nature for the judicial proceedings concentration and appropriateness of this category inclusion to the principles of civil proceedings. When studying the legal nature of the concentration principle, provisions of the civil procedural legislation of Ukraine, in which it is directly integrated, have been analysed.

The results of the legal analysis conclusions about the concentration principle, that such a principle has been implemented in accordance with a norms, which provides for: the bringing of a case and evidences' examination during the civil proceedings stage - trial and resolution of a case in the court of first instance and the possibility of court application of certain procedural action to achieve specified goals - demand evidence by the court, suspension of the proceedings, leaving the claim without consideration, as well as limiting the possibility of researching new circumstances to be established and submitting new evidence in the case at the stage of appeal proceedings. The judicial proceedings concentration is crucial for the implementation of the principle of procedural economy, interrelated with it.

It has been determined that the principle of concentration realisation is to concentrate evidence, that is possibility of submission evidence and clarification of the case circumstances at certain stages of the civil proceedings, namely at the trial stage of a case in the court of first instance, as well as the appeal proceedings stage if there are rationality of the validity of reasons for failure to a submit evidence to the court of first instance.

According to the results of the conducted research, respective conclusions have been formulated.

Key words: functional principles of civil proceedings, principle of procedural economy, principle of reasonable consideration of a case by the court, timely consideration of a case, evidence in civil proceedings.

Основним напрямом реформування цивільного процесуального законодавства України, нагальність проведення якого обумовлена міжнародними тенденціями універсалізації, а також його адаптації до законодавства ЄС, є побудова на національному рівні оптимізованої та модернізованої моделі цивільного судочинства, що буде спроможна забезпечити досягнення його мети – ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави (ч. 1 ст. 2 ЦПК України).

Варто констатувати, що в основу концепції удосконалення вітчизняного цивільного процесуального законодавства покладено єдині стандарти, визначені у Резолюції Європейського Парламенту, що включає рекомендації Комісії щодо спільних мінімальних стандартів цивільного процесу в Європейському Союзі (2015/2084(INL) [1], які можна диференціювати на декілька груп, а саме: стандарти, що забезпечують справедливий та ефективний результат розгляду справи; продуктивність судового розгляду; доступ до судів та правосуддя; справедливість процесу [2, с. 58].

Наразі, у світлі реформування цивільного судочинства шляхом втілення указаних стандартів, специфіка його традиційної процесуальної форми, визначальним для якої є принцип змагальності, поволі поступається іншій моделі, що полягає у реалізації принципу процесуальної економії, у тому числі концентрації доказової діяльності учасників справи та суду на стадії розгляду справи у суді першої інстанції, перерозподілу обов'язків доказування між учасниками справи, розширення дискреційних повноважень суду. Указане в свою чергу створює підґрунтя для підвищення ефективності та оперативності судового процесу у площині звуження темпоральних меж судових проваджень та окремих процесуальних дій учасників судового процесу, недопущення затягування судового процесу, а також збереження ресурсів учасників судового процесу і суду при одночасному досягненні завдання цивільного судочинства – справедливого, неупередженого та своєчасного вирішення цивільних справ (ч. 1 ст. 2 ЦПК України).

Відтак визначальне значення у реалізації принципу процесуальної економії у цивільному судочинстві відіграє концентрація, сутність якої полягає у зосередженні доказування, зокрема можливості подання доказів та з'ясування обставин справи, на окремих стадіях цивільного судочинства, а саме на стадії розгляду справи у суді першої інстанції, а також апеляційному провадженні у випадку обґрунтування поважності причин неподання доказів до суду першої інстанції (п. 6 ч. 2 ст. 356 ЦПК України).

Проблематика основних засад (принципів) цивільного судочинства, а також їх інтеграція та трансформація у процесуальне законодавство, у тому числі дослідження сутності та змісту принципу процесуальної економії та його складової – концентрації судового процесу, була предметом наукових праць багатьох вчених, таких як: А. В. Андрушко, М. І. Балюк, Ю. В. Білоусов, С. С. Бичкова, А. С. Довгерт, В. В. Комаров, С. О. Короєд, В. А. Кройтор, Д. Д. Лупеник, С. П. Погребняк, А. М. Приймак, І. М. Резніченко, Н. Ю. Сакара, Г. П. Тимченко, А. О. Ткачук, А. С. Штефан, О. В. Шутенко, Т. А. Цувіна та ін.

Водночас більшість наукових пошуків базувалася на теоретичних доробках і аналізі цивільного процесуального законодавства України до внесення докорінних змін у нього та започаткування кардинально нових підходів до систематизації принципів цивільного судочинства, посилення імперативного значення принципів, сформованих практикою Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), а також нових законодавчих підходів у напрямі розширеного закріплення правил та вимог цивільного судочинства на рівні його основних засад, оптимізації цивільного судочинства у площині доказової діяльності, у тому числі концентрації судового процесу як складової принципу процесуальної економії. Слід відмітити неоднозначні підходи учених щодо юридичної природи принципів, що були раніше формально не закріплені як основні засади цивільного судочинства, до їх системи. Указані питання здебільшого розглядалися у доктрині цивільного процесуального права фрагментарно, у контекстуальному значенні.

Постановка завдання. Наведене свідчить про необхідність наукових розвідок у цій сфері, що опосередковуються метою дослідження – визначення сутності принципу концентрації судового процесу, його змісту та окремих аспектів реалізації у доказовій діяльності учасників судового процесу та суду при здійсненні правосуддя у цивільних справах.

Виклад результатів дослідження. У вітчизняній та зарубіжній науковій доктрині концентрація судового процесу розглядається як: збирання, зосередження, насичення у суді першої інстанції доказів в обсязі, необхідному для правильного і своєчасного розгляду і вирішення справи у визначений законом строк (до або під час попереднього судового засідання) під страхом неможливості

за певних обставин прийняття доказів на подальших стадіях розгляду справи в суді першої чи апеляційної інстанції [3, с. 308, 310], концентрація процесуальних дій, що здійснюються у процесі учасниками справи добросовісно і в повній відповідності з нормами процесуального закону на певній стадії процесу та в строк, визначений законом або судом (Балюк М. І., Лупеник Д. Д.) [3, с. 13]; один із основоположних у частині запобігання затягуванню цивільного процесу принципів [4, с. 60].

Разом з тим існують неоднозначні підходи до визначення юридичної природи концентрації судового процесу та, взагалі, віднесення такої категорії до принципів цивільного судочинства. У цій площині висловлюється думка, що принцип концентрації є одним із фундаментальних принципів, що полягає в зобов'язанні усіх учасників судового процесу здійснювати певні процесуальні дії на конкретних стадіях змагального процесу з метою пришвидшення розгляду справ і прийняття рішення судом, основною метою якого є уникнення затримок у провадженні у справі й забезпеченні ефективного судового захисту прав та інтересів сторін (Маруніч Г. А.) [5, с. 129]. Для такого принципу є одним зі способів раціоналізувати процес (Ковальчук О. С., Дяченко С. В.) [6, с. 98], змістом якого є процесуальні засоби, спрямовані на забезпечення економії часу та процесуальних засобів через зосередження доказів у суді першої інстанції та ухвалення справедливого рішення (Коханська М.) [7, с. 17].

Інші учені критично ставляться до законодавчої тенденції виділення вимог і правил цивільного судочинства до принципів, у тому числі і віднесення концентрації як вимоги цивільного судочинства до основних засад поряд із розумністю строків розгляду справи судом, який віднайшов закріплення у системі принципів цивільного судочинства, визначених у ч. 3 ст. 2 ЦПК України. На їх погляд це є «необґрунтованим розширенням» основних засад (принципів) цивільного судочинства, зважаючи на відсутність вагомих для цього підстав та недоцільність указаних законодавчих підходів (Кройтор В. А.) [8, с. 579] щодо зведення таких вимог в ранг принципів (Фурса С. Я., Фурса Є. І.) [9, с. 180–181].

На нашу думку, концентрація судового процесу є елементом принципу процесуальної економії та одним із нормативно не закріплених функціональних принципів цивільного судочинства, який інтегрований у нормах цивільного процесуального законодавства, знаходиться у взаємозалежному нерозривному зв'язку з принципом змагальності, оскільки сприяє його ефективній реалізації, а також у поєднанні з іншими основними засадами (принципами) цивільного судочинства – розумності строків розгляду справи судом, неприпустимості зловживання процесуальними правами, безпосередності судового розгляду, забезпечує дотримання судом меж окремих дискреційних повноважень при здійсненні правосуддя і виконанню завдання цивільного судочинства – справедливого та своєчасного розгляду справи.

В обґрунтування указанного розглянемо окремі положення цивільного процесуального законодавства, у яких інтегрований (втілений) принцип концентрації судового процесу та практичні аспекти його реалізації у доказовій діяльності.

З аналізу ЦПК України можна дійти висновку, що принцип концентрації безпосередньо інтегрований в норми, якими передбачено: зосередження процедури подання та дослідження доказів у справі на стадії цивільного судочинства – розгляд і вирішення справи у суді першої інстанції (ст. 83 ЦПК України, п. 8 ч. 3 ст. 175, п. 6 ч. 3 ст. 178, ч. 3 ст. 181, ч. 5 ст. 198 ЦПК України, ч. 1 ст. 213, ч. 1–3 ст. 229, ст. 243, п. 6 ч. 1 ст. 251, п. 9 ч. 1 ст. 257 ЦПК України); застосування окремих процедур – витребування доказів судом (ч. 7 ст. 81, ст. 84, 84–1 ЦПК України), зупинення провадження у справі та залишення позову без розгляду

(п. 6 ч. 1 ст. 251, п. 9 ч. 1 ст. 257 ЦПК України); обмеження можливості дослідження нових обставин, що підлягають встановленню та подання нових доказів у справі на стадії апеляційного провадження.

Останнє виводиться із аналізу положень п. 6 ч. 2 ст. 356, ч. 3 ст. 367 ЦПК України, відповідно до яких суд апеляційної інстанції приймає нові докази, що не були подані і не досліджувалися у суді першої інстанції лише у разі: 1) якщо учасник справи надав докази неможливості їх подання до суду першої інстанції; 2) причин неподання учасником справи доказів до суду є об'єктивними і таким, що не залежали від нього; 3) у апеляційній скарзі учасником справи наведено обґрунтування поважності причин неподання доказів.

Відтак процесуальна форма розгляду і вирішення справ у суді першої інстанції характеризується концентрацією доказів та процесуальних дій щодо подання, дослідження і оцінки доказів. Так, учасники справи повинні подати докази разом з першою заявою по суті: позивач, особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб – разом з поданням позовної заяви, а відповідач, третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору – разом з поданням відзиву або письмових пояснень третьої особи. Якщо доказ не може бути поданий у встановлений законом строк з об'єктивних причин, учасник справи повинен про це письмово повідомити суд та зазначити: доказ, який не може бути подано; причини, з яких доказ не може бути подано у зазначений строк; докази, які підтверджують, що особа здійснила всі залежні від неї дії, спрямовані на отримання вказаного доказу (ч. 2–4 ст. 83 ЦПК України).

Водночас на суд покладено низку дискреційних повноважень щодо забезпечення концентрації судового процесу. Зокрема, суд може: у випадку визнання поважними причини неподання учасником справи доказів у встановлений законом строк встановити додатковий строк для подання вказаних доказів (ч. 5 ст. 83 ЦПК України); у разі неподання учасником справи з неповажних причин або без повідомлення причин неподання доказів, витребуваних судом, суд залежно від того, яка особа ухиляється від їх подання, а також яке значення мають ці докази, може визнати обставину, для з'ясування якої витребувався доказ, або відмовити у його визнанні, або може здійснити розгляд справи за наявними в ній доказами, а у разі неподання таких доказів позивачем, – також залишити позовну заяву без розгляду (ч. 10 ст. 84 ЦПК України); витребувати докази з власної ініціативи у випадку, коли суд має сумніви у добросовісному здійсненні учасниками справи їхніх процесуальних прав або виконанні обов'язків щодо доказів (ч. 7 ст. 81 ЦПК України); доручити відповідному суду вчинити певні процесуальні дії у разі виникнення потреби у збиранні доказів за межами територіальної його юрисдикції, якщо він розглядає справу або заяву про забезпечення доказів (ч. 1 ст. 87 ЦПК України); постановити ухвалу про повернення до з'ясування обставин у справі, якщо під час судових дебатів виникає необхідність з'ясування нових обставин, що мають значення для справи, або дослідження нових доказів (ч. 1 ст. 243 ЦПК України).

Не викликає сумніву, що указані обов'язки учасників справи та повноваження суду забезпечують максимальне зосередження процесуальних дій у сфері доказової діяльності на стадії розгляду справи судом першої інстанції і лише у виняткових випадках, що обумовлюються наявністю поважних причин їх невиконання, – на стадії апеляційного провадження. Необхідність зосередження (концентрації) процесуальних дій суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин виводиться із сутності і призначення відповідної стадії цивільного судочинства, яка спрямована на виконання вимог судового процесу – всебічного, повного, об'єктивного дослідження доказів у всій сукупності, оцінка їх та на підставі цього

повне встановлення обставин, які мають значення для справи судом.

Варто звернути увагу, що безпосередня інтеграція принципу концентрації простежується у нормативному закріпленні правил подання доказів учасниками справи (ст. 83 ЦПК України) та темпоральному обмеженні їх прийняття судом.

З аналізу приписів ЦПК України випливає, що за загальними правилами докази подаються учасниками справи у встановлений законом (разом з першою заявою по суті) або судом додатковий строк для подання доказів, які з об'єктивних причин вони не можуть бути подані у встановлений законом строк та подання додаткових доказів якщо зі зміною предмета або підстав позову, або поданням зустрічного позову змінилися обставини, що підлягають доказуванню (ст. 83 ЦПК України). Водночас законом передбачено темпоральне обмеження можливості подання доказів до закінчення підготовчого провадження, що обумовлюється його завданням (ст. 189 ЦПК України) або до першого судового засідання.

У цій площині слід погодитися із твердженням, висловленим процесуалістами, що реалізація даного принципу забезпечує своєчасний та справедливий розгляд цивільних справ [6, с. 96].

Виважена позиція щодо взаємозв'язку виконання вимог концентрації доказової діяльності і реалізації принципу розумного строку розгляду справи судом простежується у судовій практиці ЄСПЛ. Як приклад можна навести справу «Андренко проти України» (заява № 50138/07) [10], обставини якої стосувалися несумісності тривалості провадження у ній з вимогою «розумного строку», що передбачена п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) [11]. В указаній справі ЄСПЛ було з'ясовано, що заявниця двічі доповнювала свій позовні вимоги, а суди чекали на висновок експертизи для постановлення рішення у справі. Такі дії дещо сприяли збільшенню тривалості провадження. Мотивуючи ухвалені рішення, ЄСПЛ навів висновки, яких він дійшов при вирішенні подібних питань у інших справах, що розумність тривалості провадження має визначатися з огляду на обставини справи та з урахуванням таких критеріїв: складність справи, поведінка заявника та відповідних органів влади, а також ступінь важливості предмета спору для заявника (див. рішення у справі «Фрідлендер проти Франції» (Frydlender v. France), заява № 30979/96, п. 43; рішення від вересня 2005 року у справі «Павлюлинець проти України» (Pavlyulynets m. Ukraine), заява № 70767/01, п. 53 [11]; рішення від 26 червня 2008 року у справі «Вашченко проти України» (Vashchenko v. Ukraine), заява № 26864/03, п. 50 [12]; рішення від 16 квітня 2009 року у справі «Писатюк проти України» (Pysatyuk v. Ukraine), заява № 21979/04, пп. 24, 30–34 [13]; рішення від 16 квітня 2009 року у справі «Попілін проти України» (Popilin V. Ukraine), заява № 12470/04, пп. 24–31) (п. 19, 22) [14].

Виходячи з аналізу змісту висновків ЄСПЛ у світлі виконання національними судами положень ст. 6 ЄКПЛ стосовно реалізації права кожного на розгляд його справи упродовж розумного строку, можна констатувати, що в них простежується залежність оцінки розумності строку розгляду справи судом від складності справи, що передбачає зокрема обсяг доказів (їх достатність), які мають бути подані до суду учасниками справи в обґрунтування своїх вимог і заперечень, а також їх поведінки, у тому числі щодо виконання своїх процесуальних обов'язків і поведінки відповідних органів влади (у тому числі судової) в частині дотримання вимог процесуального законодавства та меж дискреційних повноважень.

Висновки. У підсумку варто зазначити, що принцип концентрації є одним із нормативно не закріплених функціональних принципів цивільного судочинства, безпосе-

редньо інтегрований у норми цивільного процесуального законодавства, якими передбачено: зосередження процедури подання та дослідження доказів у справі на стадії цивільного судочинства – розгляд і вирішення справи у суді першої інстанції та задля забезпечення указанного можливості застосування судом окремих процесуальних процедур – витребування доказів судом, зупинення провадження у справі та залишення позову без розгляду, а також обмеження можливості дослідження нових обставин, що підлягають встановленню та подання нових доказів у справі на стадії апеляційного провадження. Концентра-

ція судового процесу є елементом принципу процесуальної економії, відіграє визначальне значення у реалізації останнього та знаходиться у взаємозалежному нерозривному зв'язку з принципом змагальності, оскільки сприяє його ефективній реалізації, а також у поєднанні з іншими основними засадами (принципами) цивільного судочинства, зокрема розумності строків розгляду справи судом забезпечує дотримання судом меж окремих дискреційних повноважень при здійсненні правосуддя і виконанню завдання цивільного судочинства – справедливого та своєчасного розгляду справи.

ЛІТЕРАТУРА

1. European Parliament resolution of 4 July 2017 with recommendations to the Commission on common minimum standards of civil procedure in the European Union. URL.: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-TA-2017-0282+0+DOC+XML+VO//EN&language=EN>.
2. Ізарова І. Спільні стандарти цивільного процесу в ЄС: загальна характеристика та перспективи реалізації. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2018. Т. 1. С. 55–61.
3. Балюк М. І., Луспенник Д. Д. Практика застосування цивільного процесуального кодексу України (цивільний процес у питаннях і відповідях). Коментарі, рекомендації, пропозиції. Харків : Харків юрид., 2008. 708 с.
4. Winterova Alena A. Civilní právo procesní. První část - řízení nalézací. Praha: Leges, 2015. 624 s.
5. Маруніч Г.А. Порівняльно-правовий аналіз механізмів запобігання затягуванню цивільного процесу за законодавством зарубіжних країн. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2018. С. 126–123. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2018/5/part_1/29.pdf.
6. Ковальчук О.С., Дяченко С.В. Концентрація цивільного процесу як засіб забезпечення своєчасного розгляду справи. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Т. 1. Вип. 3(28). С. 96–100.
7. Коханська М. Принципи цивільного судочинства, які забезпечують своєчасність судового розгляду. *Підприємництво господарство і право*. 2018. № 9. С. 14–18.
8. Кройтор В. А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії та практики : моногр. Харків : Право 2020. 672 с.
9. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Стратегія реформування цивільного судочинства. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні*. Матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 24-25 жовтня 2019р.). Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2019. С. 173–182.
10. Рішення ЄСПЛ від 20 січня 2011 року у справі «Андренко проти України» (заява № 50138/07). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_763#Text.
11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 22.05.2023).
12. Рішення ЄСПЛ від 26 червня 2008 року у справі «Ващенко проти України», заява № 26864/03. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_401#Text.
13. Рішення ЄСПЛ від 16 квітня 2009 року у справі «Писатюк проти України», заява № 21979/04. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_456#Text.
14. Рішення ЄСПЛ від 16 квітня 2009 року у справі «Попілін проти України», заява № 12470/04. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_441#Text.